

Sabine Jagodzinski, *Prussiae suae bis pater. Adlige Repräsentationskulturen in beiden Teilen Preußens (17./18. Jh.)* (Quellen und Studien – Deutsches Historisches Institut Warschau, Bd. 41), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2024, ss. 334, ISBN 978-3-447-12074-6 (oprawa twarda), 3447120746 (oprawa miękka).

W 1995 r. Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie wydał pierwszą monografię z serii „Źródła i studia”. Kontynuacją tej cennej, regularnie podtrzymywanej inicjatywy, jest książka dr Sabine Jagodzinski, która ukazała się jako 41 tom cyklu. Wiodącym tematem interdyscyplinarnej pracy stał się wpływ pruskiej tożsamości na szlacheckie inicjatywy artystyczne, traktowane jako wizualna reprezentacja mentalności i religijności fundatorów. Przekrojowe ujęcie tematu skłoniło autorkę do posłużenia się metodologią właściwą dla historii oraz historii sztuki, badań nad makro- i mikroregionami, jak też nauk społecznych. W rozbudowanym wprowadzeniu zaprezentowano stan badań, strukturę tekstu, cel pracy oraz najważniejsze pojęcia związane z kulturą reprezentacji, świadomością narodową oraz statusem prawno-społecznym Prus (wraz z wyjaśnieniem kwestii ich odrębności od Korony). Na podkreślenie zasługują przywołane przez badaczkę ustalenia dwojga historyków, istotne dla podjętych w książce analiz. Aleida Assmann definiuje tożsamość zbiorową jako dyskurs, w którym stosowane są wspólne dla danej grupy symbole a zarazem istnieje potrzeba przywiązania do miejsca (do faktycznej lub wyobrażonej przestrzeni)¹. Z kolei na specyfikę tytułowego obszaru zwrócił uwagę Miloš Řezník, wskazujący na brak możliwości rozumienia tożsamości Prus przy spojrzeniu przez pryzmat współczesnych kryteriów (na przykład narodowych lub językowych)². Jak zaznaczyli przytoczeni badacze, możliwa jest jednocześnie wielość tożsamości, czyli identyfikacja z więcej niż jednym obszarem bądź środowiskiem. Powyższe tezy uświadamiają wyzwania, z którymi musiała się zmierzyć autorka monografii.

Zasadnicza partia książki, obejmująca analizę aktywności fundatorskiej, została podzielona na dwa rozdziały. Pierwszy z nich poświęcono architekturze rezydencjonalnej, przybliżając zarówno siedziby, jak i ich właścicieli. Sabine Jagodzinski zwróciła szczególną uwagę na postacie Jana Jerzego Przebendowskiego i Jana Ansgarego Czapskiego. Pierwszy z nich osiągnął wysoką pozycję polityczną, piastując intratną funkcję podskarbiego wielkiego koronnego³. Przytoczone zostały najważniejsze obiekty pozostające w rękach magnata, m.in. dwór w Przygodzicach i pałac w Warszawie, w której

¹ Aleida ASSMANN, *Zum Problem der Identität aus kulturwissenschaftlicher Sicht*, Leviathan, Jg. 21: 1993, H. 2, s. 240–241.

² Miloš ŘEZŇÍK, *Pommerellen und Danzig im Zeitalter des Königlichen Preußen*, [in:] *Kulturlandschaft Ost- und Westpreußen*, hrsg. v. Tanja KROMBACH (Potsdamer Bibliothek Östliches Europa. Geschichte), Potsdam 2005, s. 270–272.

³ Stanisław ACHREM CZYK, *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703* (Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie,

bryła siedziby uzyskała dynamiczną formę, tworzoną przez ryzality: boczne (alkierzowe) oraz centralne, wypiętrzone (z których frontowy uzyskał obrys półkolisty). Siedzibę w stolicy Rzeczypospolitej miał także Czapski, który przebudował starszy obiekt, uzyskując nowoczesną, późnobarokową rezydencję – godną wojewody chełmińskiego i podskarbiego wielkiego koronnego (którą to funkcję przejął w 1738 r.⁴). W rękach szlachcica znajdowały się także dwór w Nowej Wsi Szlacheckiej i pałac w Gzinie, wybudowany pod kierunkiem saskich architektów. Przegląd budownictwa świeckiego dopełniło spojrzenie na aktywność rodów Dohnów (*vel* von Dohna), Finckensteinów (*vel* Finck von Finckenstein) oraz Dönhoffów, a także na zaznaczanie obecności pruskiej szlachty w przestrzeni urbanistycznej Gdańska i Królewca. Autorka podjęła również próbę systematyzacji omówionych w rozdziale typów budowli.

Kolejna partia monografii dotyczy sfery *sacrum*. Szczególnie interesujące są przybliżone w tekście fundacje sakralne Działyńskich – rodu magnackiego związanego z dworem królewskim (co pozwoliło na umocnienie pozycji rodziny na ziemiach Korony), w dobie nowożytnej zaznaczającego swoją obecność w społeczeństwie i kulturze Kujaw, Wielkopolski oraz Prus Królewskich. Dzięki Działyńskim w Grudziądzu powstały założenia klasztorne benedyktynek oraz jezuitów. Szereg inwestycji przeprowadzili również w Nowym Mieście Lubawskim, szczególną opieką otaczając kościół św. Tomasza Apostoła. Około 1600 r. do świątyni dostawiono kaplicę przeznaczoną na rodzinne mauzoleum, w której umieszczono nagrobek wojewody chełmińskiego Mikołaja Działyńskiego (zm. 1604) dłuta Abrahama von den Blockea – jednego z najważniejszych reprezentantów niderlandyzmu w środowisku gdańskim. Równie istotna była forma pomnika, na którym zmarły został ukazany jako adorujący krucyfiks, w pozie klęczącej, wpisującej się w kontrreformacyjny typ rzeźby sepulkralnej⁵. Mecenatem omawianego rodu objęto też emporę oraz nastawy, z których na wyróżnienie zasługuje ołtarz główny, wystawiony w 1627 r., wykonany przez warsztat Ditlofa Siversa *vel* Siversa z Lubawy⁶.

Jagodziński wyeksponowała także problematykę chorągwi nagrobnych służących upamiętnianiu zmarłych, a wykorzystywanych w trakcie uroczystości pogrzebowych, następnie zaś zdobiących wnętrza świątyń, krypt czy kaplic. Do najlepiej zachowanych przykładów tego rodzaju dzieł należą chorągwie Pawła Jana Działyńskiego (zm. 1643) oraz Fryderyka von der Groebena (zm. 1712). Sztuka odzwierciedlająca pobożność i zwyczaje mieszkańców regionu stała się wprowadzeniem do wątku sytuacji religijnej. Zawarto w nim informacje o kulcie świętych, pielgrzymkach i mentalności Prus

---

nr 123), Olsztyn 1991, s. 32, 35, 110; Adam PERŁAKOWSKI, *Jan Jerzy Przebendowski, podskarbi wielki koronny i dobrodziej ostrowski. Szkic biograficzny*, Kraków 2014, passim.

⁴ Mikołaj TOMASZEWSKI, *Awanturnik i koneser sztuki. Tomasz Czapskiego żywot i sprawy*, Toruń 2023, s. 30, 32.

⁵ Podstawowym opracowaniem ukazującym skalę popularności i wymowę ideową nagrobków z figurami klęczącymi pozostaje artykuł: Władysław TATARKIEWICZ, *Nagrobki z figurami klęczącymi*, [in:] idem, *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku. Architektura, rzeźba*, Warszawa 1966, s. 410.

⁶ Renata SULEWSKA, *Dłutem wycięte. Snycerstwo północnych ziem Polski w czasach Zygmunta III Wazy*, Warszawa 2004, s. 228–229.

Królewskich i Książęcych jako obszarów zróżnicowanych wyznaniowo, gdzie w drugiej połowie XVI stulecia przeważał protestantyzm, którego dominacja zaczęła stopniowo ustępować rekatolicyzacji za panowania Zygmunta III Wazy. Specyfika religijna ziem północnych została przedstawiona jako tło dla aktywności fundatorskiej szlachty uznającej zwierzchnictwo papieża.

Prussiae suae bis pater jest opracowaniem skoncentrowanym na mecenacie znaczących rodów (wśród nich wyżej przywołanych Czapskich, Przebendowskich, Działyńskich), dysponujących wystarczającym zasobem finansowym oraz aspiracjami prowadzącymi do podejmowania inicjatyw artystycznych. Analiza mecenatu została zestawiona z próbą odpowiedzi na pytanie o „pruskość” pojmowaną jako element tożsamości, co stanowi ciekawą perspektywę badawczą. O erudycji autorki świadczy rozbudowana bibliografia, licząca 40 stron i obejmująca w pierwszej kolejności źródła niepublikowane. Wymieniono w niej m.in. rękopiśmienne materiały z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Gdańsku, Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie oraz Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie. Kolejne działy bibliografii zawierają kolejno źródła drukowane, opracowania, strony internetowe, a także wystąpienia (konferencyjne, w ramach wykładów online). Wartość publikacji podnosi obszerny, 30-stronicowy katalog obiektów, w którym w formie tabeli przekazano najważniejsze dane omawianych obiektów (pałaców, świątyń, ołtarzy, dzwonów, nagrobków). Tom domknięto indeksem osobowym.

Nieco problematyczną kwestią pozostaje relacja między tytułem a treścią monografii. Sięgając po omawianą rozprawę, można się spodziewać analiz związanych w konkretnym obszarze: Prusami Królewskimi i Książęcymi. Nawet przyjmując umowność granic – często niezbędną przy badaniach nad mecenatem i polityką rodową – wiodące wątki powinny dotyczyć wskazanego przez autorkę terytorium (tym bardziej że omawiane postacie kojarzone są z reguły z aktywnością polityczną i wysoką pozycją społeczno-kulturową w Koronie⁷). Zarówno w tekście zasadniczym, jak i w katalogu obiektów uwzględnione zostały m.in. Koniecpol, Kruszyna czy Częstochowa. Wątpliwości może budzić próba poszukiwania tytułowej pruskiej tożsamości w rezydencjach zlokalizowanych w różnych regionach Rzeczypospolitej. Zjawiskiem powszechnie obserwowanym w mecenacie siedemnasto- i osiemnastowiecznych elit było dostosowanie form

---

⁷ Informacje o Janie Ansgarym Czapskim jako postaci wyróżniającej się na polskiej scenie polityczno-społecznej podaje m.in. Jerzy DYGDAŁA, *Podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski – budowa pozycji społecznej i prestiżu nowego magnata w pierwszej połowie XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 70: 2005, z. 1, passim. Co istotne, znaczące pozycje w Rzeczypospolitej zyskali także inni przedstawiciele rodu: w czasach panowania Wettynów wśród Czapskich było aż 11 senatorów i dygnitarzy (Stefan CIARA, *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 170–171). Kariera Przebendowskiego została natomiast przybliżona w tekstach: Adam PERŁAKOWSKI, op.cit., passim; Bożena POPIOLEK, *Magdalena z Tarłów Lubomirska (zm. 1728), wojewodzina krakowska. Próba biografii*, *Krakowskie Studia Małopolskie*, nr 18: 2013, s. 442, 452; Monika REKOWSKA-RUSZKOWSKA, „*Iter Gallicum*”: *les antiquités de la France méridionale dans les relations des voyageurs polonais (XVII–XIXe siècle)*, Światowit. Rocznik poświęcony archeologii pradziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej, t. 42: 1999, s. 144–145.

architektonicznych do miejscowej tradycji budowlanej. Ta tendencja była szczególnie widoczna wśród magnatów posiadających rozległe dobra ziemskie, zlokalizowane w różnych obszarach Korony, przykładowo w centrum Rzeczypospolitej, na północy oraz na południowym wschodzie kraju. Mimo niemal równoległego prowadzenia inwestycji nierzadko powierzano projekty twórcom wywodzącym się z różnych środowisk artystycznych (popularnych i cenionych w danym regionie). Dla zilustrowania warto przywołać choć dwa przykłady mecenatu reprezentantów elit władzy, znających europejską kulturę i dysponujących ogromnymi zasobami finansowymi. Do najbardziej wpływowych polityków w czasach saskich należał książę August Aleksander Czartoryski. Wiodący przywódca Familii i kandydat do polskiego tronu (o który zabiegał po śmierci Augusta III) był świadomy roli oprawy wizualnej w umacnianiu pozycji społeczno-politycznej. W rezydencjach na wschodzie – takich jak zamki w Brzeżanach i Klewaniu – zachowywał dawne, wręcz anachroniczne bryły o cechach obronnych, mające świadczyć o długiej genezie miejsca i potędze antenatów⁸. Całkowicie odmienne prowadzone były inwestycje w centrum Rzeczypospolitej. Do prac przy przebudowie pałacu w Puławach zaangażowany został Johann Sigmund Deybel (architekt związany w Bauamtem, pracujący niejednokrotnie dla króla Augusta II). W modnej stylistyce utrzymano także wnętrza: projekt salonu Czartoryski zamówił u francuskiego dekoratora Juste-Aurèle Meissonniera⁹. W zgodzie ze zmieniającą się estetyką pałace kształtowane w czasach panowania Stanisława Augusta otrzymywały klasycystyczną szatę, czego przykład stanowiła rezydencja w Natolinie projektu Szymona Bogumiła Zuga¹⁰. Równie silną różnorodność można dostrzec w siedzibach dwóch pokoleń marszałkowskiego rodu Mniszchów (Józefa oraz jego synów, Jerzego Augusta i Jana Karola). Pałace w Gdańsku oraz w Warszawie cechowały się nowatorskimi formami architektonicznymi, dopełnianymi przez rokokowe dekoracje. Pierwszy z obiektów uzupełniły elementy wystroju wykonywane przez nadwornych artystów Augusta III oraz przez warsztaty rzeźbiarskie funkcjonujące na Pomorzu, posługujące się unikatowym językiem formalnym. Do prac przy siedzibach warszawskich sprowadzono architektów i rzemieślników z Saksonii, angażowano również sztukatorów włoskich (Borretti, Amadio), przebywających przez co najmniej kilka lat w stolicy Rzeczypospolitej, w której realizowali zlecenia różnych fundatorów. Dla siedzib kresowych za najbardziej odpowiednie uważano za to formy zachowujące wartości militarne, eksponujące „dawność” siedzib uważanych za gniazda rodowe. Ograniczając ingerencję w bryłę

⁸ Katarzyna KURAS, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010, s. 21, 47; Rafał NESTOROW, *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych* (Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki XVII i XVIII wieku, t. 7), Kraków 2018, s. 9–10.

⁹ Stanisław LORENTZ, *Projets pour la Pologne de J. A. Meissonier*, Biuletyn Historii Sztuki, R. 20: 1958, nr 2, s. 195–197, DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.41524.37>; Jacek GAJEWSKI, *Nagrobek Jana Tarty w Warszawie i zagadnienie jego rekonstrukcji (mała architektura w twórczości Jakuba Fontany; Plersch i warsztat)*, Arteria. Rocznik Wydziału Sztuki Politechniki Śląskiej, nr 10: 2012, s. 89–90.

¹⁰ Waldemar BARANIEWSKI, Tadeusz Stefan JAROSZEWSKI, *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*, Warszawa 1992, s. 101; Przemysław WĄTROBA, *Szymon Bogumił Zug (1733–1807) – architekt dworu saskiego w Warszawie*, [in:] *Elizeum – podziemny salon księcia. Dla przyjaciół i pięknych pań*, red. Karol GUTTMEJER, Warszawa 2016, s. 109–110.

nowe, modne rozwiązania chętniej wprowadzano we wnętrzach (funkcje sal, dekoracje stropów, wyposażenie, eksponowane dzieła sztuki)¹¹. Analogiczne podejście do architektury i budowania własnego wizerunku przez określone rozwiązania formalne (od zachowywania zamkowych form, legitymizujących długą genezę rodu, po nowatorskie projekty) można zaobserwować u wielu przedstawicieli elit w omawianym okresie. Dla zrozumienia wyborów kluczowe jest uwzględnienie kontekstu przestrzennego i sytuacji danego ośrodka. W ten sam sposób trzeba spojrzeć na aktywność fundatorską postaci analizowanych przez autorkę monografii. Przykładowo wspomniane stołeczne rezydencje Czapskich (ul. Krakowskie Przedmieście 5) czy Przebendowskich (obecnie al. Solidarności 62) trudno jest rozpatrywać pod kątem pruskiej tożsamości, podczas gdy oba pałace w pełni reprezentują tendencje obecne w architekturze Warszawy¹². Być może w odbiorze książki pomogłaby częściowa zmiana układu treści – z wyróżnieniem np. odrębnych podrozdziałów dotyczących budownictwa na terenie Prus (lub na obszarze pozostającym pod ich wpływami artystycznymi) oraz pozostałych inwestycji. Powyższe zastrzeżenia (dotyczące *de facto* tylko jednego aspektu wielowątkowej treści) nie podważają jednak wartości omawianej publikacji, prezentującej wyniki szeroko zakrojonych badań nad mecenatem tytułowych ziem.

Monografia pióra Sabine Jagodzinski stanowi niezwykle ciekawą propozycję wydaniczą. Dużym atutem stało się zwrócenie uwagi na elity związane z Prusami Królewskimi i Książęcymi, czyli obszarem niejednokrotnie marginalizowanym w badaniach historyków sztuki. Przekrojowe ujęcie pozwoliło na przedstawienie analiz z zakresu historii, studiów nad społeczeństwem i mentalnością, a także badań nad architekturą i kulturą materialną, dzięki czemu tom może być przydatny dla reprezentantów różnych dyscyplin naukowych. Mecenat i aktywność fundatorska omówionych przez autorkę rodów rzadko pojawiają się w pracach pisanych w innych językach niż polski, co sprawia, że *Prussiae suae bis pater* ma szansę na przybliżenie zagadnień związanych z polskimi rodami naukowcom z Niemiec, co przy tej tematyce jest szczególnie istotne.

Alina Barczyk*

 <https://orcid.org/0000-0002-6596-8915>

¹¹ Alina BARCZYK, *Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich. Historia i treści ideowe architektury*, Łódź 2021, *passim*.

¹² Z bogatej literatury poświęconej analizie form architektonicznych obu pałaców jako obiektów reprezentatywnych dla budownictwa warszawskiego przywołać można choć parę tytułów. O genezie bryły rezydencji Przebendowskiego pisali m.in. Tadeusz Stefan JAROSZEWSKI, *Księga pałaców Warszawy*, Warszawa 1985, s. 126–127; Anna SARATOWICZ, *Pałac Przebendowskich* (Varsaviana. Zabytki Warszawy), Warszawa 1990, s. 18–50. Pałac Czapskich został z kolei przybliżony w pracach: Katarzyna BŁESZNOWSKA-KORNIŁOWICZ, Mateusz SENCZYNO, Tomasz WERESA, *Zapiski z pałacu. Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie*, Warszawa 2021, s. 146; Jadwiga MIELESZKO, *Pałac Czapskich* (Varsaviana. Zabytki Warszawy), Warszawa 1971, s. 26–31; M. TOMASZEWSKI, *op.cit.*, s. 212–221.

* Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Łódzki;
Fundacja Sztuki Krajobrazu i Architektury
 alina.barczyk@uni.lodz.pl

BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk, Stanisław. *Życie polityczne Prus Królewskich i Warmii w latach 1660–1703*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 1991.
- Assmann, Aleida. "Zum Problem der Identität aus kulturwissenschaftlichen Sicht." *Leviathan* 21/2 (1993): 238–253.
- Baraniewski, Waldemar and Tadeusz Stefan Jaroszewski. *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1992.
- Barczyk, Alina. *Rezydencje rodu Mniszchów w czasach saskich. Historia i treści ideowe architektury*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021.
- Błesznowska-Korniłowicz, Katarzyna, Mateusz Senczyno and Tomasz Weresa. *Zapiski z pałacu. Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie*, Warszawa: Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie, 2021.
- Ciara, Stefan. *Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1990.
- Dygdała, Jerzy. "Podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski – budowa pozycji społecznej i prestiżu nowego magnata w pierwszej połowie XVIII wieku." *Zapiski Historyczne* 70/1 (2005): 27–52.
- Gajewski, Jacek. "Nagrobek Jana Tarły w Warszawie i zagadnienie jego rekonstrukcji (mała architektura w twórczości Jakuba Fontany; Plersch i warsztat)." *Arteria. Rocznik Wydziału Sztuki Politechniki Śląskiej* 10 (2012): 58–91.
- Jaroszewski, Tadeusz Stefan. *Księga pałaców Warszawy*. Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1985.
- Kuras, Katarzyna. *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2010.
- Lorentz, Stanisław. "Projets pour la Pologne de J. A. Meissonier." *Biuletyn Historii Sztuki* 20/2 (1958): 186–198. <https://doi.org/10.11588/diglit.41524.37>
- Mieleszko, Jadwiga. *Pałac Czapskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.
- Nestorow, Rafał. *Zamek Czartoryskich w Klewaniu w świetle źródeł archiwalnych*. Kraków: Wydawnictwo Attyka, 2018.
- Perłakowski, Adam. *Jan Jerzy Przebendowski, podskarbi wielki koronny i dobrodziej ostrowski. Szkic biograficzny*, Kraków: Księgarnia Akademicka, Ostrów Wielkopolski: Muzeum Miasta Ostrowa Wielkopolskiego, Biblioteka Publiczna im. St. Rowińskiego, 2014.
- Popiołek, Bożena. "Magdalena z Tarłów Lubomirska (zm. 1728), wojewodzina krakowska. Próba biografii." *Krakowskie Studia Małopolskie* 18 (2013): 434–453.
- Rekowska-Ruszkowska, Monika. "'Iter Gallicum': les antiquités de la France méridionale dans les relations des voyageurs polonais (XVII–XIXe siècle)." *Światowit. Rocznik poświęcony archeologii pradziejowej i badaniom pierwotnej kultury polskiej i słowiańskiej* 42 (1999): 144–149.
- Řežník, Miloš. "Pommerellen und Danzig im Zeitalter des Königlichen Preußen." In *Kulturlandschaft Ost- und Westpreußen*, edited by Tanja Krombach, 265–272. Potsdam: Deutsches Kulturforum Östliches Europa, 2005.

- Saratowicz, Anna. *Pałac Przebendowskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Sulewska, Renata. *Dłutem wycięte. Snycerstwo północnych ziem Polski w czasach Zygmunta III Wazy*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.
- Tatarkiewicz, Władysław. "Nagrobki z figurami klęczącymi." In Władysław Tatarkiewicz. *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku*, 400–436. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Tomaszewski, Mikołaj. *Awanturnik i koneser sztuki. Tomasz Czapskiego żywot i sprawy*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2023.
- Wątroba, Przemysław. "Szymon Bogumił Zug (1733–1807) – architekt dworu saskiego w Warszawie." In *Elizeum – podziemny salon księcia. Dla przyjaciół i pięknych pań*, edited by Karol Guttmejer, 103–118. Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, Biblioteka Uniwersytecka, 2016.

